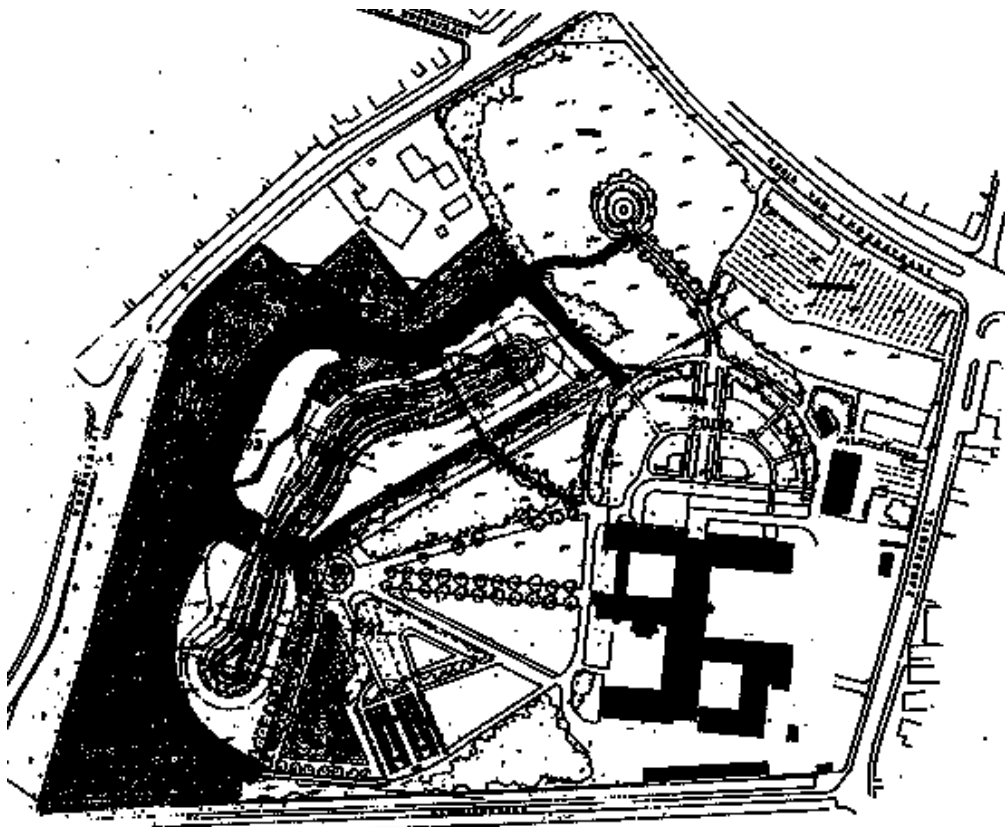

Figuur 6: Begraafplaats temidden van wandeltuin, St. Paulus Abdij. Situatie eind 2005.

Figuur 5: Wandelpark met waterpartij rond oudere formele tuin van O.L.V. Abdij te Oosterhout. Ontwerp D. Brandsma BNT, 2003.

KLOOSTERTUINEN HET BEHOUDEN WAARD

Carla en Juliet Oldenburger

De Stichting Kloostertuinen en het KNR-project

In 2003 is de Stichting Kloostertuinen opgericht met als doel de kennis over kloostertuinen en aanverwant religieus groen in de ruimste zin van het woord te vergroten, de belangstelling te bevorderen en het draagvlak te verbreden. Over Nederlandse kloostertuinen was tot voor kort weinig bekend; de terreinen zijn bijvoorbeeld nooit door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg systematisch geïnventariseerd.

De Konferentie van Nederlandse Religieuzen (KNR) startte in 2005 een project om de kloostercomplexen, die nog bewoond worden door een religieuze orde of congregatie, te inventariseren met als doel om tot aanbevelingen voor beleid en beheer te komen. Ten behoeve van deze inventarisatie werd de Stichting Kloostertuinen verzocht om in voorkomende complexe gevallen de KNR wat betreft de kloostergronden van advies te dienen. Dit verzoek bood de Stichting Kloostertuinen de unieke gelegenheid om de kloostergronden te bezoeken en om haar kennis te vergroten. Een onderdeel van de KNR-inventarisatie is het geven van een beknopte karakteristiek van de architectuur van het hoofdgebouw in samenhang met de aanleg van de omliggende gronden, die kan bestaan uit moes- en bloementuinen, boomgaarden, akkers, weilanden, en boerderijen en andere bedrijfsgebouwen op het terrein.

Nadat zij het terrein op verzoek van de KNR (in casu ir S. Hendriks die het KNR-project uitvoert) hebben geïnventariseerd, stellen leden van de Werkgroep Inventarisatie van de Stichting Kloostertuinen een dergelijke karakteristiek op. Per kloostertuin worden tevens gegevens opgetekend, waardoor de Stichting Kloostertuinen langzaam maar zeker een eigen documentatiesysteem opbouwt. Daarnaast worden vanzelfsprekend literatuurgegevens, foto's, plattegronden en ontwerpen verzameld.

Inleiding: het kloosterleven in de Nederlanden¹

In 630 voer missionaris Amandus met een bootje de Schelde op om de plaatselijke bevolking te bekeren. Hoewel hij er niet hartelijk werd ontvangen, stichtte hij tussen 630 en 639 bij Gent een klooster. Deze Gentse St. Pietersabdij is wellicht de oudste abdij in de Nederlanden.

Onze gewesten waren in de zevende eeuw dunbevolkt en het christendom was hier nog nauwelijks doorgedrongen. In het zuiden stichtten Gallische missionarissen vanaf die tijd een veertigtal kloosters. Boven de grote rivieren woonden de Friezen die vanaf ca. 700 door Angelsaksische zendelingen werden bekeerd.

De Merovingische en Frankische vorsten speelden een essentiële rol in de kloosterstichtingen. Na de machtsgreep van Pepijn III in 751 kregen de door hen gestichte kloosters de status van rijksabdij. Ze stonden daarmee onder koninklijke bescherming. In een streven naar uniformiteit stelde Benedictus van Aniane alle kloosters voor de keuze: de Regel van Benedictus van Nursia aanvaarden en toetreden tot de ordo monasticus, of een gemeenschap van seculiere kanunniken, ordo canonicus, vormen, waarvan de lager gewijde geestelijken niet gebonden waren aan de regels van kuisheid en persoonlijke armoede. Met de invallen van de Noormannen en het uiteenvallen van het Karolingische Rijk in de tweede helft van de negende eeuw brak voor de kloosters in de Nederlanden een moeilijke tijd aan. Door hun ligging in het lage rivierland waren ze bijzonder kwetsbaar voor plunderingen.

De tiende-eeuwse hervormers streefden in hoofdzaak drie doelen na: een terugvordering van de in beslag genomen kloostergronden, de vervanging van de lekenabt door een reguliere abt en de (her)invoering van de benedictijnse regel. In de Lage Landen ging de benedictijnse hervorming niet uit van Cluny, maar van een drietal Lotharingse hervormingsbewegingen. Zij lagen aan de basis van een ongekende bloei van het kloosterwezen in onze streken.

In de hervormingen van de tiende en elfde eeuw speelden de wereldlijke heren en bisschoppen een cruciale rol. Pas toen de ideeën van de gregoriaanse hervorming zich vanaf het midden van de elfde eeuw begonnen te verspreiden, maakte het monastieke leven zich hier en daar los van de seculiere macht. De religieuze dynamiek van de periode 1050-1150 leidde in de Nederlanden tot het ontstaan van talrijke nieuwe religieuze gemeenschappen. Veel jonge nederzettingen kozen daarbij voor de regel van Augustinus.

De komst van bedelorden vond in onze gewesten plaats omstreeks 1225, toen de dominicanen zich in Rijsel en de franciscanen zich in Gent vestigden. Rond 1240 bereikten zij het noorden van Nederland. Typerend voor de steden waren ook de vele gemeenschappen van mannen en vrouwen die een vroom leven leidden zonder tot een kloosterorde toe te treden, zoals bijvoorbeeld de begijnen.

In de tweede helft van de veertiende en vooral in de vijftiende eeuw ontstonden binnen de bestaande kloosters talrijke observatiebewegingen. Deze waren een antwoord op

het door velen aangevoelde materiële en spirituele verval van het kloosterwezen. De hervormers bepleitten een strikte inachtneming van de oorspronkelijke orderegel: ze wilden het gemeenschapsleven en vooral de persoonlijke armoede in ere herstellen. In verschillende kloosters brak een hevige strijd uit tussen de aanhangers van de vernieuwing en de voorstanders van het behoud van de orde. Dit leidde echter niet tot een crisis, maar tot een bloei van het kloosterleven.

In de tweede helft van de zestiende eeuw kwamen veel kloosters ten val ten gevolge van de vele oorlogen en de godsdienststrijd. Ten noorden van de rivieren overleefden de kloosters de Reformatie niet. In het katholieke zuiden wisten de meeste kloosters zich te handhaven tot aan de Franse Revolutie. In de negentiende en vroeg-twintigste eeuw zien we opnieuw een opleving van het kloosterwezen in ons land. Deze duurt echter slechts tot de jaren zestig van de twintigste eeuw.

De kloosters die nu nog als religieuze gemeenschap functioneren, hebben – zoals bekend – in veel gevallen te maken met een grote terugval van het aantal nieuwe roepingen, terwijl deze vergrijzende kloostergemeenschappen vaak over uitgebreide bezittingen uit een rijker verleden beschikken, die in veel gevallen nauwelijks meer te beheren zijn.

Kenmerken van een kloostertuin.

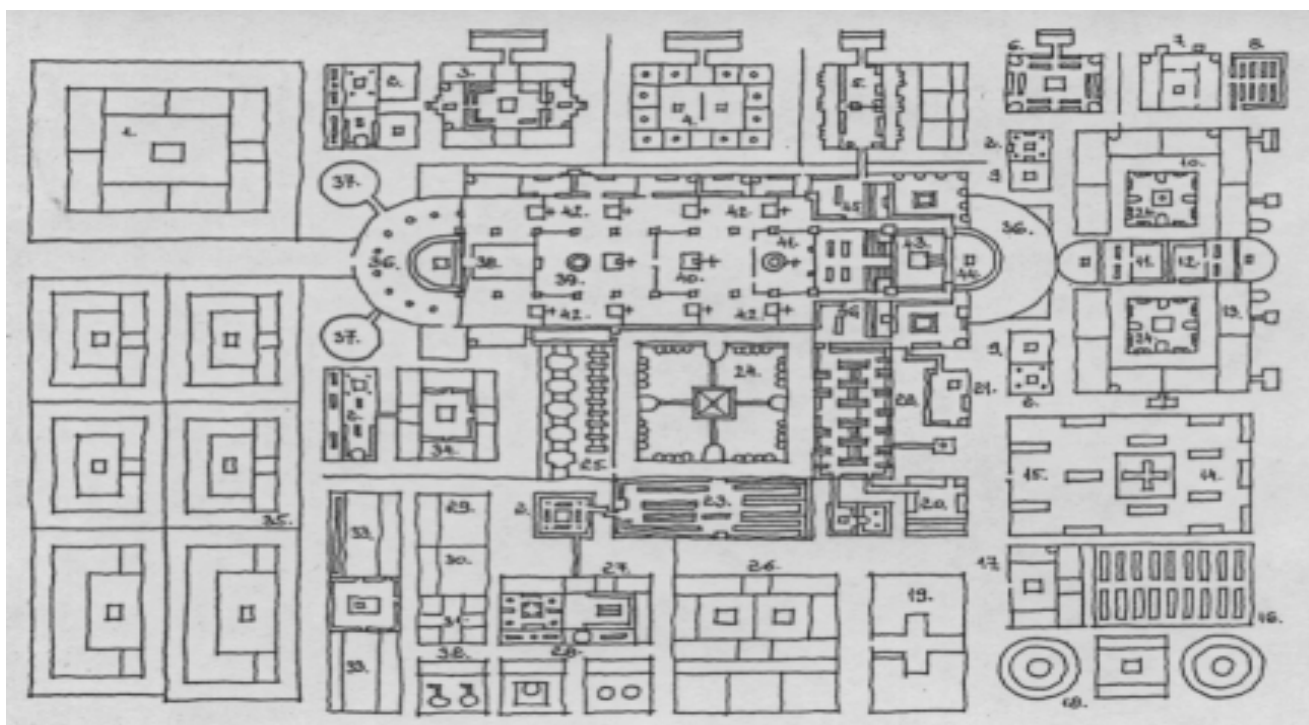
In het algemeen zijn de volgende zaken kenmerkend voor een kloostertuin:

- a) de tuinen zijn door muren of hoge hagen afgesloten van de buitenwereld,
- b) de (pand)hoven zijn omringd door galerijen of lanen ten behoeve van bezinning en processies,
- c) de kloostergemeenschappen streven er naar zo min mogelijk afhankelijk te zijn van anderen (autarkie), zodat onder andere moestuinen, boomgaarden, visvijvers, boerderijen, weilanden, akkers, wijngaarden, een pomp(station) voor drinkwater, ateliers etc. veelal behoren tot een kloostercomplex,
- d) voor de minder beschouwelijke ordes maken kruiswegstaties, devotiegrotten, kapellen, kruisbergen en dergelijke deel uit van een kloostertuin.

Klooster(tuin)complexen en toekomstig beheer

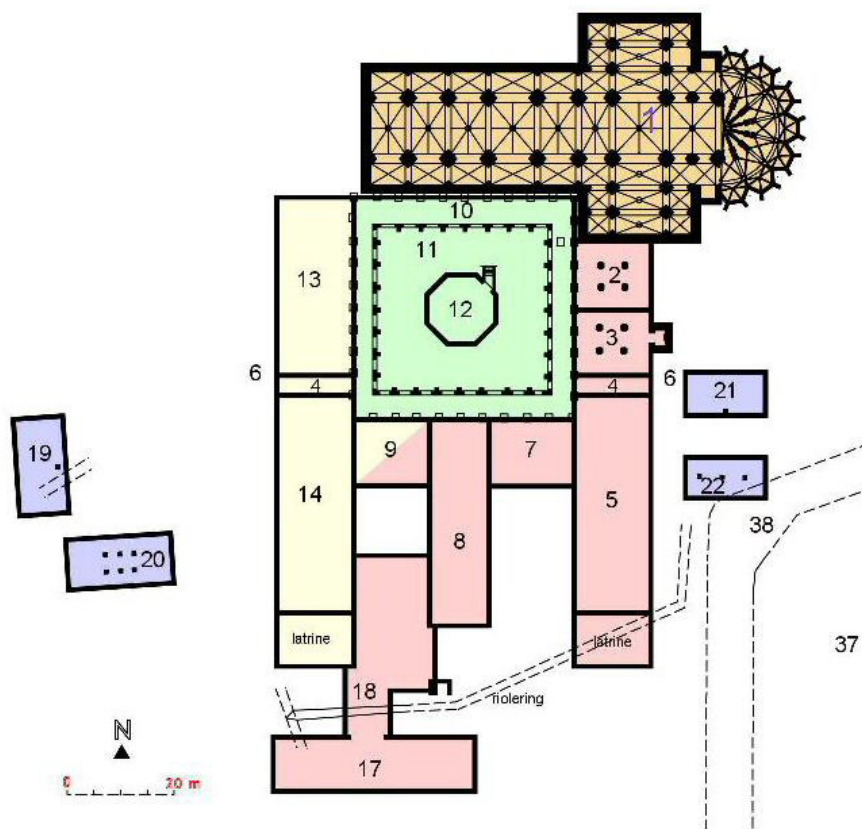
Voor effectief en verantwoord toekomstig beheer van kloostercomplexen is het allereerst noodzakelijk naast hun religieuze objecten, zoals schilderijen, beelden, relieken, enzovoort, ook de karakteristieke kenmerken en samenhang van de architectuur en tuinarchitectuur te inventariseren. Zo zien we bijvoorbeeld op de plattegrond van

Sankt Gallen, een voorbeeldplattegrond uit omstreeks 800 na Christus voor de opzet van een benedictijnse abdij, heel duidelijk de ligging van de tuinen ten opzichte van de gebouwen. Ten zuiden van de hoofdkerk en aan weerszijden van de novicenkerk liggen binnenhoven omgeven door een kloostergang of door cellen van novicen. Achter de woningen van de arts en de tuinman (respectievelijk in de noordoost- en zuidoosthoek van het terrein) liggen tuinen met langwerpige, van noord naar zuid geëxponeerde, groenten- en kruidenbedden en tussen de novicenkerk en het huis van de tuinman ligt de begraafplaats annex boomgaard. Een overeenkomstige ligging van het pandhof ten zuiden van de kerk zien we in Nederland ook bij de kloosters Ter Apel en Aduard.

Figuur 1: Plattegrond van St. Gallen. Denkbekbeelding Noorden boven. Circa 800 na Chr. Bibliotheek Abdij St. Gallen, Zwitserland

Wordt bij een inventarisatie nu een ligging van het pandhof aangetroffen, overeenkomstig de situatie op de plattegrond van Sankt Gallen, dan zou dat ontleend kunnen zijn aan de stereotype ligging volgens de architectuur van dit klooster of van benedictijner kloosters in het algemeen. Dit voorbeeld geeft een overduidelijke situatie, die in Nederland direct herkend zou worden, maar men kan zich voorstellen dat andere typische kloostertuinonderdelen, die later in gebruik kwamen, zoals bijvoorbeeld een visvijver of een landschappelijke wandeling, niet zo makkelijk worden herkend. Voor de kloosterlingen zelf zijn ze vaak zo gewoon, dat zij het belang ervan niet inzien. Juist bij dergelijke niet-herkende tuin- en parkonderdelen kan de Stichting Kloostertuinen hulp en advies voor beheer en behoud bieden.

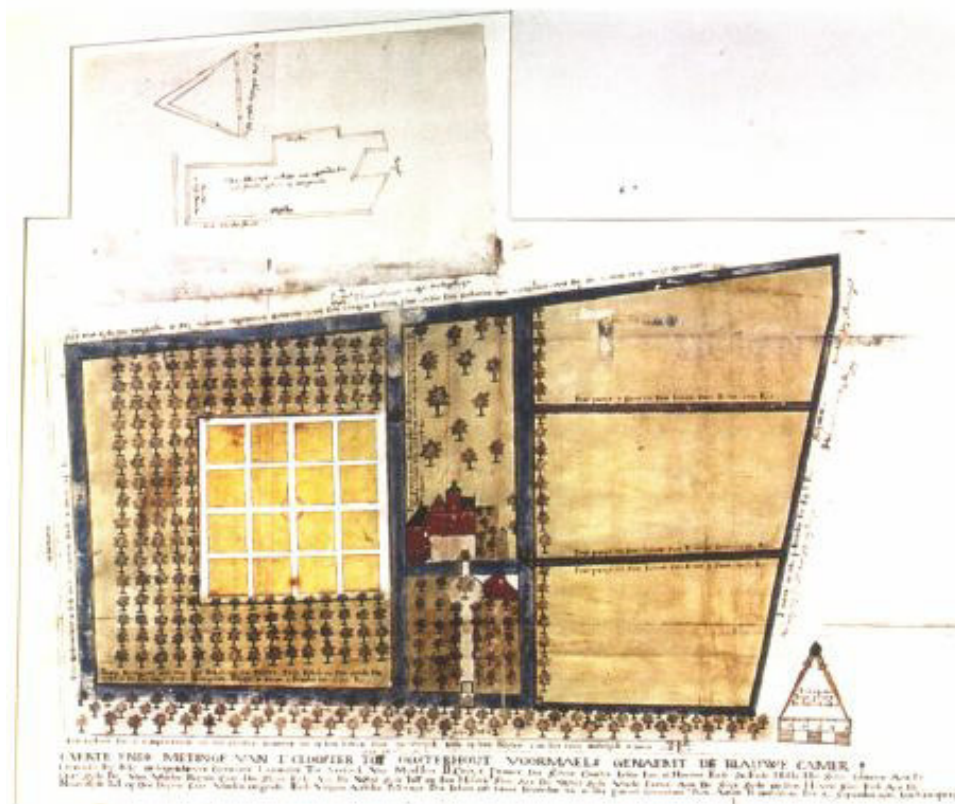

Figuur 2 : Reconstructie van de plattegrond2 van de St. Bernardusabdij te Aduard. Het pandhof ligt ten zuiden van de kerk.

Een voorbeeld van inventarisatie en beheer-advies: de Heilige Driehoek te Oosterhout In Oosterhout (bij Breda) zijn aan de rand van de bebouwde kom drie kloosters gelegen. Aan weerszijden van de Kloosterdreef liggen de proosdij Sint-Catharinadal en de Onze Lieve Vrouwe Abdij. Ten zuiden van de Onze Lieve Vrouwe Abdij ligt de Sint-Paulusabdij, de voormalige benedictijnenabdij, die sinds kort door de moderne religieuze gemeenschap Chemin Neuf wordt bewoond.

De proosdij van de norbertinessen van Sint-Catharinadal, vroeger ook bekend als 'De Blauwe Camer', is het oudste van de drie. Het kloostercomplex bestaat uit een omgracht huis uit de eerste helft van de zestiende eeuw, een zeventiende-eeuws kloostergebouw, opgetrokken na 1645, toen de norbertinessen vanuit Breda naar Oosterhout trokken en een vroeg-negentiende-eeuws poortgebouw. De gebouwen zijn rijksmonument, maar de gronden (in totaal inclusief bouwland circa 12 hectaren) vallen niet onder rijksbescherming. De kloostergemeenschap van de norbertinessen werd gesticht in 1271. Tot 1295 woonden de zusters in Wouw en daarna tot 1679 in Breda, maar omdat het zeer onveilig was geworden in Breda, kochten zij in 1645 dit slotje te Oosterhout. Een plattegrond uit 1650 van kasteel met omliggende tuinen, boomgaarden en bouwland

is in het archief bewaard gebleven (zie afbeelding). De indeling van het terrein komt nog grotendeels overeen met de historische plattegrond en het complex wordt geheel door grachten, muren en hoge erfbeplanting omsloten. Naast het slot en de kerk, die zijn oorsprong heeft in circa 1900 en in 1965 grondig is vernieuwd, zijn er nog oude, niet meer functionerende, boerderijgebouwen op het terrein aanwezig en een oude school uit 1826. Ook vinden we een binnenhof, een ‘Catharina-tuintje’, een begraafplaats, delen van de voormalige moestuin en boomgaarden -met leimuur- en vóór het slot een tuin met vijver, beplant met oude bomen, binnen de muren. Opvallend is dat de moestuin, waarvan de serre nog een herinnering is, en de nog niet zo lang geleden gerooide boomgaarden tot voor kort op precies dezelfde plaats lagen als ze deden in 1650. Dit betekent dat we in ieder geval met dat deel van de gronden aan de noorwestzijde van het slot bijzonder voorzichtig dienen om te gaan. Deze bewuste gronden zouden volgens ons ook in de toekomst niet bebouwd mogen worden en alleen voor een eventuele nieuwe tuinbouwkundige bestemming in aanmerking moeten komen, uiteraard met in acht neming van de oude historische tuinstructuren.

Figuur 3: Plattegrond van De Blauwe Camer, ca. 1650. Coll.

Klooster Sint-Catharinadal

De Onze Lieve Vrouwe Abdij van de benedictinessen werd in 1901 vanuit Wisques in Frankrijk gesticht. De zusters kochten toen Villa Vredenoord, een karakteristieke villa met grote tuin uit omstreeks 1870, waarvan nu nog enkele oude bomen resteren, zoals een grote beuk, een Libanon-ceder en een treurbeuk. De kerk en het monasterium werden gebouwd tussen 1903 en 1907. Het monasterium heeft een binnenhof, met een put in het midden en een conifeer op elke hoek. Het abdijcomplex is deels door een muur en deels door een haag omsloten.

Naast genoemde gebouwen bevinden zich nog een boerenschuur en een oude TBC-draaihuisje op het terrein. Aan specifiek tuinarchitectonische elementen zijn verder nog een pergola, een begraafplaats met een zeer oude beukenhaag en een boomgaard te onderscheiden. Het oudste deel van de siertuin bestaat uit een ganzenvoet van oude lanen (Amerikaanse eiken, beuken, rododendrons). De middelste laan, ten zuiden van het monasterium, is op een oude put gericht. Tussen het monasterium en de door de Bossche School-architect Frans Ruys ontworpen nieuwbouw van 1982 is een bloementuin aangelegd. Ten westen van het gebouwencomplex ligt de gastentuin.

Sinds 2003 is een nieuwe tuin met grote waterpartij en 'natuurlijke' begroeiing als wandeltuin voor de zusters toegevoegd. De tuinarchitect was D. Brandsma BNT uit Etten-Leur. Deze tuin is gedeeltelijk op de oude moestuinen aangelegd en in samenhang met de oude kloostertuin ontworpen. De vrijgekomen grond uit de vijver is gebruikt voor het maken van een soort wandeltalud, met uitzicht over het hele kloostercomplex en de omgeving. Over het gehele terrein verspreid staan verschillende bijzondere bomen zoals liquidambar, sneeuwkllokjesboom, zakdoekjesboom en koelreutia. Doordat de tuin in verschillende fasen is aangelegd en de oorspronkelijke moestuinen zijn verdwenen, heeft de tuin niet meer de karakteristieke uitstraling van een kloostertuin. De binnenhof, de boomgaard, de begraafplaats en de gedeeltelijke ommuring zijn echter wel als typische kenmerken van een kloostertuin te beschouwen. Voor de toekomst zal het de kunst zijn om het hele tuinencomplex tot een nieuwe ruimtelijke eenheid te vormen, terwijl de verschillende deeltuinen met hun oorspronkelijke functies herkenbaar mogen blijven.

De Sint-Paulusabdij dateert van 1907-1910 en is ook vanuit Frankrijk gesticht. De eerste kloostergebouwen (vier vleugels rondom een binnenhof) zijn gebouwd naar ontwerp van de Franse architect en benedictijner monnik Dom Paul Bellot (1876-1944). Ook de ruimtelijke indeling van het terrein was naar zijn ontwerp. Het gastenhuis (1938-1939) werd ontworpen door de architect en benedictijner monnik Dom Hans van der

Laan (1904-1991). De nieuwe kerk werd gebouwd tussen 1953-1956 door architect J. Sluymer.

Men betreedt het complex via een poort en het voorterrein aan de noordoostzijde van het klooster. Aan de noordwestzijde ligt het door Bellot ontworpen kerkhof met eenvormige tufstenen grafkruisen naar ontwerp van Dom Hans van der Laan. Dit lag oorspronkelijk binnen een door Bellot ontworpen, min of meer rechthoekig lanenstelsel, dat gebruikt kon worden voor processies en bezinning. In de jaren tachtig zijn de lanen echter deels gekapt en is op het grasveld dat het kerkhof omgaf een meer moderne heestertuin aangelegd, omringd door meer slingerende paden. Ten zuiden van deze wandeltuin loopt een laan zuidoostwaarts naar de nutsgronden. Halverwege wordt deze laan gekruist door de centrale laan die de hoofdaansluiting met de Hoogstraat vormt. Rond dit kruispunt bevinden zich de (moes-)tuinen en boomgaarden, die nu verhuurd zijn aan een kwekerij. Op het terrein bevinden zich verder boerderijgebouwen, (orchideeën)kassen en oude en nieuwe ateliers, die alle ten dienste stonden van de monniken, om zichzelf in hun levensonderhoud te voorzien. Naast het hoofdgebouw van de abdij zijn sinds vorig jaar ook de tuinen, diverse ateliers, een loods voor karren en landbouwwerktuigen, een garage annex fruitbewaarpplaats en een pompstation uit 1936-'37 als rijksmonumenten aangewezen.

De typische kenmerken van een kloostertuin zijn hier de centraal gelegen begraafplaats, de wandeltuin daaromheen met gelegenheid voor bezinning, de gedeeltelijke ommuring, en de kweekgronden die qua ruimte nog in gebruik zijn.

De laatste monniken van de Sint Paulusabdij zijn in juli 2006 naar het missiehuis Zuiderhout in Teteringen verhuisd. Een kleine groep van de Franse rooms-katholieke beweging Chemin Neuf wil de Sint Paulusabdij als plaats van gebed voortzetten en heeft de abdij voorlopig gehuurd. Zij bespeuren nieuwe belangstelling voor spiritualiteit in Nederland en willen de abdij nieuw leven in blazen. De zorg en aandacht voor de karakteristieke kenmerken van een kloostertuin past zeker bij hun ideologie.

Concluderend kunnen we stellen dat de drie kloosters in Oosterhout, de zogenaamde Heilige Driehoek, hun belangrijkste kloosterkenmerken wat de tuinen betreft nog niet hebben verloren. Alle drie zijn ze nog geheel of gedeeltelijk door kloostermuren omgeven. Alle drie hebben ze een karakteristieke eigen begraafplaats voor de kloosterlingen en bij alle drie is de oorspronkelijke ruimte van de moestuinen en boomgaarden nog te onderscheiden, hoewel deze grotendeels zijn omgespit of gerooid en een nieuwe functie hebben gekregen. Nergens zijn deze gronden echter bebouwd,

zodat het proces tot heden omkeerbaar is. Vooral met de ligging van de nutsgronden bij de priorij Sint Catharinadal, waarvan we weten dat de functie vanaf 1650 dezelfde is gebleven, dienen we respectvol om te gaan. Voor zover wij weten zijn de gronden van dit klooster nog niet beschermd, maar gelukkig zien de zusters zelf het belang ervan. Een tweede belangrijke conclusie is dat ieder klooster op zijn eigen karakteristieke kenmerken beoordeeld dient te worden. Er zijn geen algemene adviezen tot behoud en beheer van kloostertuinen te geven. In verband met een langere of kortere geschiedenis is het belangrijk te weten op welke plaats bepaalde tuindelen behouden moeten blijven. De ‘onbebouwde’ ruimte van de voormalige moestuinen en boomgaarden bij Sint Catharinadal, die vanaf 1650 dezelfde functie heeft behouden, is zeker monumentwaardig. Ook de ligging van de begraafplaats te midden van een omringende wandel (gebeds-)tuin is voor de Sint Paulusabdij het behouden waard, omdat de meeste kloosterbegraafplaatsen, die we tot heden hebben gezien, een afgezonderde ligging hebben. Hier betreft men de doden als het ware bij het dagelijks leven, terwijl een afgezonderde begraafplaats meer duidt op ‘rust in vrede’. De aard van de orde en hun levenswijze hebben alles te maken met de functie en de ligging van de deeltuinen afzonderlijk.

Het is daarom beslist niet aan te raden alle kloosters op dezelfde wijze over beheer en behoud van hun tuinen te adviseren, zelfs niet de kloosters van eenzelfde orde of congregatie.

De kloostertuinen die het behouden waard zijn, vertonen karakteristieke kenmerken van geschiedenis, ligging, functie, architectuur en / of beplanting, ieder in een andere samenstelling.

Figuur 4: Moestuinmuur (leimuur) in het kloostercomplex Sint-Catharinadal. Situatie eind 2005.

Noten

1 Deze inleiding is ontleend aan de bordtekst in een tentoonstellingszaal van het klooster Ter Apel, die wij op verzoek van de conservator hebben ontvangen.

2 Deze plattegrond is ontleend aan Internet en is gebaseerd op de volgende literatuur: Praamstra H. & J.W. Boersma *Die archäologischen Untersuchungen der Zisterzienserabteien Clarus Campus (Klaarkamp) bei Rinsumageest (Fr.) und St. Bernardus in Aduard (Gr.)* Palaeohistoria XIX, 1977.